

Ольга Ковалевська

(Київ)

ПОРТРЕТИ ІВАНА МАЗЕПИ У ВИКОНАННІ МИТЦІВ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ

Стаття присвячена портретам гетьмана Івана Мазепи, створеним українськими митцями, які протягом ХХ ст. були змушені покинути межі України та працювати за кордоном. У тексті розглянуто історію створення портретів, вірогідні іконографічні джерела, які використовували художники, мотиви, які спонукали їх до творчості; авторські особливості відображення образу гетьмана.

Ключові слова: Іван Мазепа, портрети, графічні зображення, українські митці на еміграції, художники української діаспори.

Статья посвящена портретам гетмана Ивана Мазепы, созданным украинскими художниками, которые в течение ХХ в. были вынуждены покинуть пределы Украины и работать за рубежом. В тексте рассмотрена история создания портретов, достоверные иконографические источники, которые использовали художники, мотивы, которые побуждали их к творчеству; авторские особенности отображения образа гетмана.

Ключевые слова: Иван Мазепа, портреты, графические изображения, украинские художники, на эмиграции, художники украинской диаспоры.

The article is devoted the portraits of hetman Ivan Mazepi, created the Ukrainian artists which during XX century were forced to abandon the limits of Ukraine and work abroad. History creation of portraits, reliable iconography sources, which used artists, reasons which induced them to creation, is considered in text; author features of reflection of appearance of hetman.

Key words: Ivan Mazepa, portraits, graphic images, Ukrainian artists, on emigration, artists of the Ukrainian diaspora.

Проблеми використання образу Мазепи в творах образотворчого мистецтва було присвячено достатню кількість наукових праць, як у вітчизняній, так і в зарубіжній історіографії [2; 3; 4; 7; 11; 14]. Питання інтерпретації цього образу українськими митцями, що працювали

за межами України, теж частково вже розглядалося нами в попередніх розвідках [9; 10]. Однак заглиблення в обрану тему, призвело до виявлення нових зображень, відомостей про їхніх авторів та мотиви створення тих чи інших творів живопису і графіки. Відтак нинішнє дослідження має на меті нагадати про тих українських митців, які працювали над створенням образу гетьмана Івана Мазепи за межами України у ХХ ст.; подати щойно виявлені матеріали з іконографії гетьмана, продемонструвати особливості інтерпретацій образу цієї відомої постаті в творах мистецтва.

Відомо, що постать Івана Мазепи, як центральна фігура творів образотворчого мистецтва, набула своєї популярності ще наприкінці XVII – на початку XVIII ст. Основна маса тогочасних зображень виконувала функцію ілюстрацій до віршованих панегіриків на честь гетьмана (твори книжкової графіки), або виступала самостійними творами, присвяченими йому (твори станкової гравюри). Художники та гравери намагалися оспівати в своїх творах кращі вчинки гетьмана та проілюструвати чесноти найвищого достойника України-Гетьманщини усіма доступними їм зображувальними засобами. Саме тому, з сучасних І. Мазепі гравюр, перед нами найчастіше постає схематичне зображення постаті гетьмана в образі героя в античних латах, до основних чеснот якого належали відвага, честь, доброта, справедливість, а до основних досягнень відносилися військова звитяга, підтримка православної церкви та будівництво храмів. Ці зображення неможна стовідсотково розглядати як портретні. Водночас ми не можемо заперечувати той факт, що ці зображення повинні були містити обов'язкові елементи справжньої зовнішності цієї людини, для того, щоб не лише він сам, але й інші, могли впізнати у цих зображеннях гетьмана.

Протягом XIX ст. інтерес до образу Мазепи не лише не зменшився, але й надзвичайно зріс. Він набув поширення як в країнах Європи, так і в Америці. На популярність цього образу протягом зазначеного періоду впливало одразу кілька факторів. По-перше, після знищення гетьманських портретів та спотворення творів, йому присвячених, що було здійснено за наказом Петра I, в Україні майже зникли автентичні зображення гетьмана. Це призвело до того, що в образотворчому мистецтві почався процес творення численних полотен, які були підписані "Мазепа", але нічого спільного не мали з реальною історичною постаттю українського гетьмана. По-друге, під впливом мемуарів сучасників І. Мазепи, творів історичної літератури середини XVIII ст., а

також поетичних творів першої третини ХІХ ст., почав формуватися образ такого собі “українського Казанови”, який не з власної волі перетворюється на приреченого на смерть вершника, що відчайдушно бореться за своє життя. Саме таке трактування образу сприяло подальшій його популяризації та поширенню за межами України. Тут доречним буде згадати, що “романтизм” як певний напрямок в мистецтві кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст., який допускав подвійне трактування образу романтичного героя. Це означало, що одночасно могли співіснувати образ молодого красеня-коханця, що зазнав жорстокого покарання з боку скривдженого чоловіка своєї коханої, так й образ рішучого керівника повстанців, які підтримали свого ватажка в ім’я свободи (такий образ іноді зустрічається у французьких літографіях ХІХ ст.). Головна ідея живописних творів як першої, так і другої категорії полягала у прагненні художників продемонструвати боротьбу людини з вироком долі, з природною стихією, з власними страхами і водночас силу його духу й волі. Однак, коли з другої половини ХІХ ст. в мистецтві набуває поширення реалізм, європейським живописцям образ романтичного Мазепи стає вже не цікавим. Реалістичний, історично правдивий образ українського гетьмана ніколи не був їм потрібен, тим більше, що розвиток мистецтва вимагав від них нових тем і сюжетів, а цього було більш ніж достатньо в їх власному повсякденному житті.

Протягом першої чверті ХХ ст. в умовах відродження українського національно-державного життя образом Мазепи зацікавилися чимало українських митців, серед яких, зокрема, були Й. Курилас [8, с. 112-113], Г. Нарбут, В. Меллер та деякі інші.

На жаль, поразка національно-визвольних змагань 1917 – 1920 рр., утвердження в Україні тоталітарного більшовицького режиму і пов’язана з цим вимушена еміграція представників української інтелігенції за кордон, призвели до того, що подальші спроби відродити як науковий, так і мистецький інтерес до І. Мазепи, відбувалися вже за межами України. Перебуваючи далеко від своєї батьківщини, представники української діаспори, продовжували осмислювати роль Івана Мазепи в українській історії і намагалися створити його реалістичний образ у творах живопису і декоративного мистецтва.

Перш за все, уваги заслуговує робота відомого українського художника та гравера В. Масютіна (1884(89?) – 1955), родове коріння якого, пов’язане з Чернігівщиною, хоча сам він народився у Ризи [13, с. 161].

У 1933 р., перебуваючи у Берліні, він виконав чудову гравюру з портретом Івана Мазепи в стилі західноєвропейських гравюр XVIII ст. Гравюра була подарована автором колишньому гетьману Української держави Павлу Скоропадському, котрий на той час мешкав у Німеччині. Після смерті экс-гетьмана гравюра перебувала в родині Скоропадських, а на початку 90-х рр. XX ст. донька Павла Петровича – Олена Отт-Скоропадська передала цю гравюру в дар новоствореному київському Музею гетьманства, де вона і перебуває зараз. Згодом з цього твору було виконано численні копії.

Образ, створений В. Масютиним, це образ рішучої й сміливої людини. Це борець, який ніколи вже не зійде з обраного шляху, навіть якщо заради своєї мети, йому прийдеться заплатити життям. Митець відобразив у своєму творі момент прийняття гетьманом важкого та доленосного для України рішення, коли емоції ще не вщухли, коли в душі все палає, а рука мимоволі ще міцніше стискає шаблю.

Очевидно, що майстер досконало вивчив твори своїх іменитих попередників з кінця XVII – початку XVIII ст.: І. Щирського, І. Мигури, Д. Галяховського. Це дозволило художнику максимально вдосконалити форму свого твору, а що стосується змісту, то жодному з українських майстрів протягом понад трьох століть не вдалося краще втілити ідеали борця, відобразити уявлення про справжнього державно-політичного діяча, ніж це зробив В. Масютин в образі гетьмана І. Мазепи.

Спробу створити власний образ Івана Мазепи здійснив і подолянин Василь Дядинок (1900 – 1944), автор книжкової мініатюри, створеної за власною уявою митця, та графічної репліки з краківського портрета гетьмана [13, с. 142-143]. Можемо припустити, що згадана мініатюра спеціально готувалася як ілюстрація до кількатомного твору Б. Лепкого "Мазепа", публікація якого була завершена в Німеччині в 1926 р. В Україні досить довгий час це зображення залишалося невідомим. Що є недивним, бо після варварського знищення творів художника зі збірки Національного музею у Львові (1952 р.), складно було сподіватися на збереженість будь-яких праць майстра. Лише завдяки перевиданню у 1991 р. творів Б. Лепкого, видавництво "Червона калина" відшукало й розмістило цю мініатюру в томі "Мотря", що дозволило докладніше з нею познайомитися.

Портрет Івана Мазепи у виконанні В. Дядинюка, так само як і портрет у виконанні В. Масютина, був створений на основі гравірованих творів І. Мигури та Д. Галяховського, що обумовило певну схо-

жість рис гетьманського обличчя в обох творах. Однак в загальному підсумку, образ гетьмана у трактуванні В. Дядинюка вийшов іншим.

В роботі художника ми бачимо спробу автора створити парадний портрет в традиціях XVII ст., про що говорять кілька основних складових. А саме, розміщення погруддя портретованого на фоні пейзажу. В даному випадку фоном виступають київські пагорби, де чітко вимальовуються мури й церкви Києво-Печерської Лаври, побудовані, відреставровані та оздоблені коштом І. Мазепи. Парадним є й одяг портретованого. Гетьман закутий у лицарські лати з Андріївською зіркою на ланцюзі поверх них. Плечі Мазепи вкриває розкішний плащ, а права рука з коштовним перснем на вказівному пальці міцно тримає булаву. Оскільки із композиції не зрозуміло, де знаходиться ліва рука гетьмана, його фігура уявляється не пропорційною. Це звичайно шкодить мистецькій вартості твору, але не заважає цілісному сприйняттю образу.

Незважаючи на те, що гравюри В. Масютина та В. Дядинюка є різними, їх об'єднує прагнення авторів створити образ непересічної особистості, людини з рішучим характером та сильною волею, що яскраво відбилосся у виразі обличчя та погляді гетьмана.

Восени 1998 р. працівники Слов'янської бібліотеки в Празі Людмила Панкова та Їржі Вацек виявили у підвалах Національної бібліотеки Чеської Республіки велику збірку творів української графіки, представлену такими відомими іменами, як: Георгій Нарбут, Катерина Антонович, Василь Кричевський, Галина Мазепа, Михайло Михалевич та інших [13, с. 113-114]. Серед них був цікавий графічний твір В. Дядинюка “Гетьман Іван Мазепа”, створений у Кракові у 1940 р., про що свідчить підпис під гравюрою. За основу цієї праці було використано портрет, який зберігався у краківському музеї кн. Чарторийських. За деякими даними портрет було віднайдене у 1937 р., а вже у 1939 р., його використали упорядники відомої двотомної збірки “Мазепа” в серії “Праці Українського Наукового Інституту у Варшаві”. В. Дядинюк створив графічну репліку з портрету, розмістивши його в картуші, який зверху вінчався гербом “Курч”, а знизу завершувався зображенням військової арматури, що з одного боку відповідало традиціям української графіки кінця XVII – початку XVIII ст., а з іншого – демонструвало використання графіком творчих здобутків його сучасників, зокрема, того ж таки В. Масютина.

Певна схожість спостерігається й між зображеннями гетьмана І. Мазепи, створеними Й. Куриласом (1909) і В. Дядинюком (1940), та

портретом, створеним М. Битинським (1893 – 1972) [8, с. 113; 13, с. 122-123]. Ця людина свого часу була відомим істориком, фахівцем у галузі генеалогії та геральдики, мистецтвознавцем. Перебуваючи на службі в армії УНР і працюючи над створенням проекту її уніформи, М. Битинський настільки занурився у вивчення історичних матеріалів часів існування Гетьманщини, що задумав і часом здійснив два інші, не менш цікаві проекти: “Альбом гербів українських земель” та “Українські гетьмани та їх герби”. Цей останній у

загальній ідеї певним чином перегукувався з проектом Г. Нарбути “Герби гетьманів України”. У межах проекту “Українські гетьмани та їх герби” М. Битинський виконав портрет І. Мазепи, під яким містився підпис: “Іван Мазепа, гетьман (1687 – 1709 / Герб: змінений Курч)” (1941 р.). Порівнюючи згаданий портрет із зображенням з літопису С. Величка, з творами Й. Куриласа, В. Дюдинюка та інших, можна помітити певну схожість. Це говорить про те, що митці, з одного боку, використовували одні й ті ж самі іконографічні джерела, а з іншого – не цуралися брати взірцем твори попередників. При цьому не можемо не визнати, що кожен митець намагався внести свою власну лепту до формування сучасної їм іконографії гетьмана, додаючи до своїх творів авторський стиль, манеру виконання, внутрішнє сприйняття та оцінку цієї постаті.

У другій половині ХХ ст. праця над портретами гетьмана І. Мазепи продовжувалася, хоча здебільшого вона була викликана не стільки бажанням створити історично-виважений та науково-підтверджений портрет, скільки суто практичними потребами. Відомо, що 1959 рік широко відзначався українцями світу, як рік Івана Мазепи. До святкування 320 річнниці з дня народження гетьмана і 250 річнниці від дня його смерті науковці, що представляли українську діаспору, підготували значну кількість розвідок, статей та монографій, видавці яких прагнули оздобити певним зображенням. Оскільки єдиної точки зору щодо автентичних зображень гетьмана серед науковців не існувало,

то видавці, а іноді й автори, часто погоджувалися на використання новостворених “портретів”, які іноді дуже рідко нагадували хоча б одне з відомих автентичних зображень.

Одним з таких новостворених портретів було зображення, створене Олексом Булавицьким (1916 – 2001) – українським художником, який під час Другої світової війни опинився за межами України: спочатку у Німеччині, а з 1950 р. в США, де працював креслярем і дизайнером на архітектурних фірмах. Від 1959 р. О. Булавицький вже мав свою власну мистецьку студію та приватну школу, де навчав малюванню дітей та дорослих [8, с. 116].

Як вже згадувалося, 1959 рік був ювілейним “Мазепинським роком”. До ювілейних урочистостей з приводу річниці смерті українського гетьмана професором Віктором Доманицьким була підготовлена промова “Націотворча роля гетьмана Мазепи”. Текст цієї промови був опублікований 1960 р. окремою книжкою з передмовою Президента УВАН в Канаді, професора Ярослава Рудницького та портретом гетьмана Мазепи роботи Олекси Булавицького. З попередніми роботами В. Масютина та В. Дядинюка цей портрет пов’язував не лише зовнішній антураж: композиційна схожість, одяг, наявність булави, але й портретна схожість. Особливо чітко це видно при зіставленні гравюри В. Масютина та портрета О. Булавицького. Але перед нами зовсім інша особа. Цілком можливо, що автор бачив відомий твір В. Масютина та графічну працю В. Дядинюка, однак створений О. Булавицьким образ І. Мазепи вийшов зовсім іншим: на нас дивиться літній чоловік зі стомленими очима, в яких вже не має колишнього запалу. Це вже не той І. Мазепа, який був готовий до рішучих дій. Це розбита віком, життєвими обставинами, звинуваченнями колишніх соратників та внутрішньою боротьбою людина; гетьманська булава ледве тримається в ослабленій руці колишнього володаря України-Гетьманщини. Такий емоційно стриманий портрет явно дисонував зі змістом промови В. Доманицького, але таким було бачення художника цього образу.

У рамках “Мазепинського року” на сторінках тогочасної української діаспорної преси взагалі було опубліковано чимало різних, частіше абсолютно фантастичних “портретів” українського гетьмана. Особливо багато таких зображень було запущено в обіг виданням “Новий Шлях”. Серед них були малюнки у виконанні Кейвана, Чорпіти та невідомих рисувальників, чиї “твори” нагадували погані копії вже відомих зображень, зокрема, портрет пензля Й. Куриласа

[12, с. 118]. Часопис “Овид” надрукував портрет, виконаний Б. Крюковим. Це зображення не має нічого спільного з існуючими іконографічними джерелами, натомість є цілковито авторським баченням постаті гетьмана І. Мазепи, що не виключає його портретної схожості з цілком реальним прототипом – сучасником художника. Аналізуючи це зображення, Р. Млиновецький висловився досить критично та різко: “бачимо перед собою якогось гульвісу, відомого розпустним способом життя; обличчя мало інтелігентне. Маємо враження, що перед нами актор провінційної трупи, який спробував заграти ...гетьмана!” [12, с. 118].

Не менш критично Р. Млиновецький висловився й щодо інших зображень. Зокрема, “портрет” І. Мазепи авторства Аріадни Стебельської, в основу твору якої, очевидно, було покладено малюнок з літопису С. Величка, та М. Бідняка, малюнок якого більше нагадував не українського гетьмана, а міфічну істоту з римським шоломом на голові, у чудернацьких латах, з величезною булавою, зображену в традиціях відомої серії портретів Великих князів Литовських (достатньо порівняти це зображення з портретами Альгірдаса (1345 – 1377) або Свидригайла (1430 – 1432)).

Дещо осторонь розглянутих творів стоїть образ гетьмана І. Мазепи, створений відомим українським майстером – Леонідом Молодожанином (1915 – 2009) [8, с. 117]. Цей твір виокремлює перш за все техніка виконання. Робота Л. Молодожанина – це великий й яскравий вітраж, виконаний автором для греко-католицького собору св. Володимира й Ольги у Вінніпезі. Вітраж нараховує 6 окремих сюжетно-тематичних картин, одна з яких присвячена І. Мазепі. Автор зосередив свою увагу на меценатській діяльності гетьмана та на його підтримці православної церкви. Невипадково на

вітражі ми одразу виділяємо силуети Кирилівської церкви у Києві, Миколаївського військового собору, Братського Богоявленського собору, церкви Всіх Святих Києво-Печерської Лаври та корпусу Києво-Могилянської академії, побудованих, оновлених чи оздоблених коштом І. Мазепи. Очевидно, що під час створення вітражу художник

керувався біблійною істиною: “воздасться кожному за справи його”, намагаючись своїм твором вшанувати гетьмана і віддячити йому від імені нащадків за його праведні справи. Розміщуючи портрет І. Мазепи в соборі, поряд із зображеннями інших історичних особистостей, які долучилися до справи розбудови української державності, Л. Молодожанин зайвий раз хотів підкреслити історичну значимість діяльності гетьмана та незгоду з фактом його політичної анафеми, здійсненої ієрархами православної церкви за наказом Петра І.

Розглядаючи образ І. Мазепи, створений Л. Молодожанином, можна стверджувати, що він став результатом вдалого синтезу портрету гетьмана, створеного М. Бернігеротом ще за життя гетьмана (повтореного пізніше його наступниками С. Бейселем та С. Фалькою), а також власної творчої уяви художника. З роботами В. Масютина та В. Дядинюка твір Л. Молодожанина єднає намагання передати в образі І. Мазепи велич та непересічність цієї історичної особистості, її внесок в процес державотворення та розвиток культури українського народу. Вираз обличчя у гетьмана суворий, сповнений гідності і водночас дещо збентежений, ніби бачив він крізь віки, яка доля була уготована його Україні.

Отже, розглянувши, виявлені зображення гетьмана Івана Мазепи, створені українськими митцями, що працювали за кордоном, маємо можливість твердити, що намагання зрозуміти цю історичну постать, її роль в українській історії, було для них спільним, а от втілення цього розуміння вийшло різним. Усі художники прагнули створити якомога більш реалістичний портрет гетьмана Івана Мазепи з його емоціями, почуттями, думками та ідеями, без будь-яких міфологічних або романтичних нашарувань, але не всім це вдалося. Дехто з художників лише долучилися до справи поширення фантастичних зображень гетьмана, які нічого спільного не мали хоча б з одним іконографічним джерелом. Натомість більшість згаданих авторів усвідомлювала важливість своєї місії, власного творчого пошуку, бо за обмеженої доступності до автентичних портретів гетьмана, їх власні твори мали виконувати функцію зображувального джерела для поколінь нащадків, які волею долі опинилися за межами історичної Батьківщини. Особливості передачі задуму художників глядачеві полягали лише у тому, наскільки ґрунтовно з наукової точки зору, вони підійшли до своєї праці, і наскільки глибоко їм вдалося проникнути у психологічний світ такої непересічної та неординарної особистості, як гетьман Іван Мазепа.

Джерела та література:

1. Hugo Viktor. Mazeppa. Les Orientales / Viktor Hugo. – Paris, 1828.
2. Marest N. Les représentations de Mazeppa dans les arts du XIX siècle [Texte imprimé]; Le Perray-en-Yvelines: N. Marest, 1993. – 203 p.
3. Mouilleseaux J. P. Mazeppa: [exposition], Musée des beaux-art de Rouen, 19 mai – 30 juin 1978: catalogue. – Rouen : Le Musée, 1978. – 36 p.
4. Ostrowski J.K. Mazepa pomiędzy romantyczną legendą a polityką / J.K. Ostrowski // Przegląd Wschodni. – Т.1. – Z. 2. – 1992/93. – S. 359–399.
5. Voltaire. Histoire de Charles XII / Voltaire. – Rouen, 1731.
6. Байрон Дж. Г. Мазепа: Поема / Дж. Г. Байрон. – Детройт: Globe press printers, 1959. – 48 с.
7. Вергун І. Гетьман Іван Мазепа у французьким мистецтві, літературі, енциклопедіях, історіографії / І. Вергун // Визвольний шлях. – 1987. – № 12. – С. 1376–1384; 1988. – № 1. – С. 68–86, № 2. – С. 210–225.
8. Гетьман. Осмислення. – К. : Темпора, 2009. – 368 с.: іл.
9. Ковалевська О. Іконографія Івана Мазепи: внесок українських митців ХХ століття / О. Ковалевська // Історія в школах України. – 2008. – № 5. – С. 39–42.
10. Ковалевська О. Образ Івана Мазепи у творах митців української діаспори / О. Ковалевська // Історичний журнал. – 2007. – № 2. – С. 63–68.
11. Ковалевська О. Образ Мазепи в творчості Олександра Орловського та Вацлава Павлішака / О. Ковалевська // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця ХVІІІ ст.) – Вип. 4. – К. : Інститут історії України НАНУ, 2004. – С. 438–448.
12. Млиновецький Р. Гетьман Мазепа в світлі фактів і в дзеркалі історій (на правах рукопису), 1959.
13. Пеленська О. Український портрет на тлі Праги. Українське мистецьке середовище в міжвоєнній Чехо-Словаччині / О. Пеленська. – Нью Йорк; Прага: Narodni knihovna ČR – Slovanska knihovna, 2005. – 224 s.
14. Січинський В. Гравюри Мазепи. Гравюри на честь Мазепи і гравіровані портрети гетьмана / В. Січинський // Мазепа. Зб. ст. – Варшава, 1938. – С. 134–161.